

Дунё инқирозлари: сабаблар, оқибатлар ва ечимлар

БИРИНЧИ ЖАҲОН МОЛИЯВИЙ ИНҚИРОЗИ ҚАНДАЙ РЎЙ БЕРГАН ЭДИ?

(1825 й.)

Инсоният жамиятининг бутун тарихида дунё молиявий инқирозлари ҳамроҳ бўлиб келган. Келгусида мамлакатларимизда саноат ишлаб чиқариши ва самарали талаб ўртасидаги молиявий мувозанат бузилмаслигида нималар муҳим? Албатта бунинг учун жаҳон молиявий инқирозларининг келиб чиқиш сабаблари, оқибат ва ечимларини таҳлилий ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Аввал минтақавий, кейин эса халқаро савдо билан шуғулланадиган барча мамлакатларга таъсир кўрсатган биринчи халқаро молиявий инқирози қандай бошланган? Ишбилармонлар фаоллиги ортиши, товар ва капитал оқимининг ўсиши, банк кредитлари арзонлашуви, нафақат миллий, чет эл ҳукуматларига ҳам берила бошлаши, экспорт ва юқори технологияли компанияларнинг “портловчи” ўсиши, спекулятив операциялар ва бошқа ҳодисалар кетма-кетлиги оқибатидаги ушбу инқирозни атрофлича кўриб чиқамиз.

1825 йилда Англияда бошланган инқироз тез суръатларда бутун Европа ва Лотин Америкасини камраб олади. 1820 йилнинг бошида европаликлар, асосан инглиз инвесторлари Лотин Америкасида олтин ва кумуш конларини очишга катта маблағ тикадилар. Маҳаллий аҳоли бундай ҳолатга қараб турмай ҳақиқатда мустақил бўлиш, ўз бойлигига ўзи ҳукмронлик қилиш учун кураш олиб бордиларки, натижада Лотин Америкасида бир нечта мустақил Республикалар вужудга келди.

XIX аср ўрталарида машинасозликда турли хил дастгоҳ (станок)ларнинг яратилиши ишлаб чиқаришда инқилобга тенг ихтиро бўлди. Станоксозликнинг ривожланиши метални қайта ишлаш имконини берди. Натижада бир машина ёрдамида яна бир бошқа машина яратиладиган бўлди.

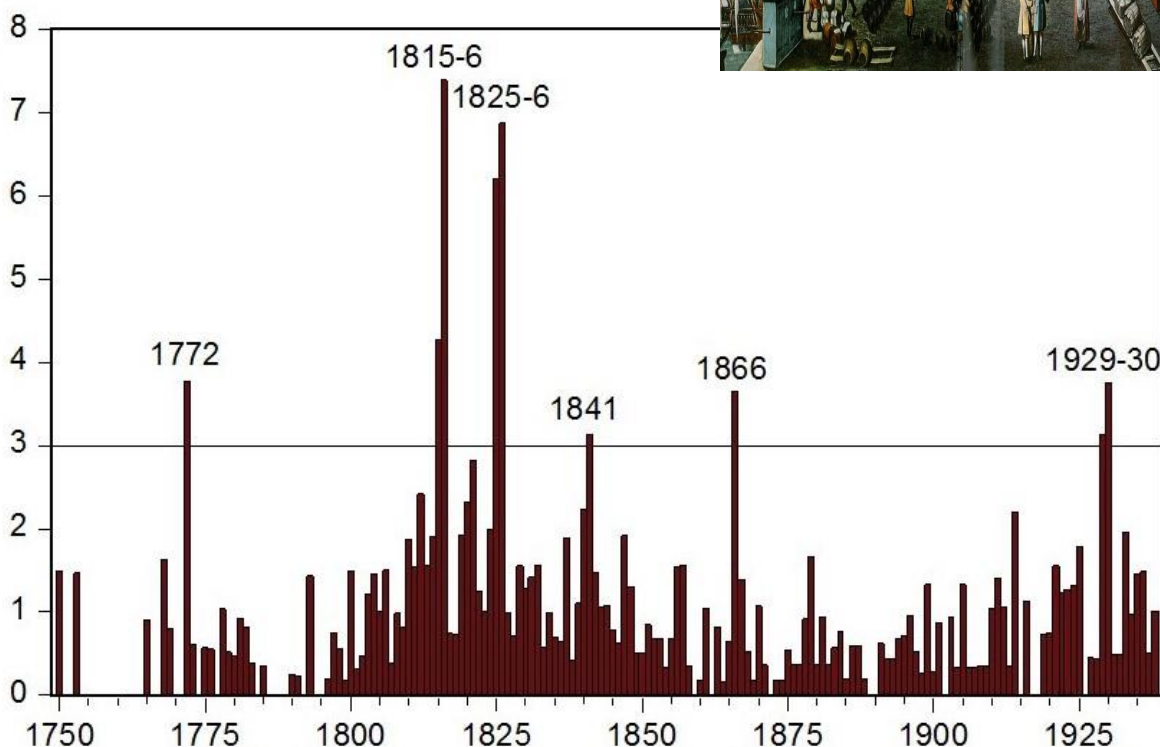
Саноат тараққиёти транспортнинг янги тури пайдо бўлишини заруратга айлантириб қўйди. Бунинг акс садоси ўлароқ, 1825 йилда Буюк Британияда дунёда биринчи темир йўл қурилди. Бу ҳодиса мамлакатнинг турли минтақаларини бир-бири билан туташтириши ҳамда юк ташишининг арзонлашувини таъминлади. Айни пайтда ички бозор кенгайди. Оқибатда завод ва фабрика эгалари мумкин қадар кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқара бошладилар.

Темир йўл қурилишининг бошланиши, ўз навбатида, чўян, темирга бўлган эҳтиёжни ошириб юборди. Саноатнинг янги тармоғи - паровозсозлик пайдо бўлди. Бу эса қудратли савдо ва ҳарбий денгиз флоти тузишига имкон берди.

Конларни молиялаштириш, шунингдек, янги мамлакатларнинг давлат қарзларини қоплашга йўналтирилган молиявий маблағлар оқибатида экспорт “бум”и (портлаши) вужудга келади. Лотин Америкасидан кўплаб миқдорда олтин ва кумушлар (рангли металллар) Европага экспортга чиқарилди. Олтин туфайли sanoat ишлаб чиқариш ҳажми, темир йўлларнинг қурилиши, акционерлик жамиятлари ва банкларнинг ўсишига олиб келади. Sanoat ишлаб чиқариш ҳажмининг кескин кўтарилиши, Лотин Америкасидан кириб келаётган олтинлар нархининг чайқовчилик нуқтаи назаридан сунъий кўтарилиши натижасида Лондон фонд биржасида “биржа пуфаклари” ҳосил бўла бошлади ва оқибатда аста-секинлик билан савдо дисбаланси юзага келди.

Олтин ва кумуш билан амалга оширилган оммавий чайқовчилик ҳамда савдо дисбаланси Англия банки резервларининг қисқаришига олиб келди. 1825 йилда Англия банки расмий ҳисоб ставкасини кўтаришга мажбур бўлади. Фонд бозорида вужудга келган инқироз куртаклари Буюк Британия банк тизимида раҳна сола бошлайди. Англия банки ўзининг олтин валюта резервини сақлаб қолиш илнжида банк тизимида содир бўлаётган салбий таъсирларга бефарқ қарагани ва ҳеч қандай чора кўрмаганлиги оқибатида оммавий банкротлик ҳолати ва иқтисодий рецессия вужудга келади.

Ушбу жараёнлар Лотин Америкасига ҳам таъсир кўрсатади. Кредитларни узайтириш ва тақдим этиш билан боғлиқ муаммолар натижасида конларни очиш ва рангли металлларни ишлаб чиқаришга йўналтирилаётган инвестициялар суръати пасайиб кетиб, аста-секин умуман тўхтаб

колади. Экспорт тўхтаб қолганлиги оқибатида давлат бюджети даромадлари кескин қисқариб кетади. Бунинг натижасида янгидан ташкил топган Лотин Америкаси давлатларида дефолт, яъни мажбуриятларни бажармаслик ҳолати юзага келади. Бунинг салбий асоратлари таъсирида ушбу мамлакатларга 30 йиллар чамаси хорижий инвестицияларнинг кириб келиши тўхтаб қолади.

Келиб чиқиш сабаблари. Тарихчилар кўпинча 1825 йилги инқирозни ўн олтинчи асрдаги лолалар жазаваси ёки 1720 йилларнинг Миссисипи ва Жанубий-денгиз схемалари каби спекулятив пуфакча ёки жазава, деб талқин қилишади. Шубҳасиз, улар ўртасида ўхшашликлар мавжуд. Олдинги инқирозлар сингари 1825 йилги инқироз даврида ҳам спекулятив сармоялар авж олади. Жанубий денгиз пуфаги ортидан Александр Папа ва Жонатан Свифт сингари консерватив танқидчилар ва Дениел Дефо ва Жеймс Томпсон сингари олимлар “ҳақиқий қиймат кўчмас мулк ва фуқаролик фазилатида ёки уларни сақлаб қолиш учун курашда”, деган қарашларни қўллаб-қувватлайдилар.

Джозеф Паркерс 1824 йилдан 1825 йилгача бўлган воқеаларни бошдан кечирган тажрибали адвокат бўлган. У ўз далилларини 1844 йилда парламент томонидан танлаб олинishi керак бўлган воқеа билан боғлайди ва 1825 йилда содир бўлган ҳодисаларни “фавқулотда эпидемия”, деб эълон қилади.

Тарихий нуқтаи назардан 1825-1826 йилларда содир бўлган инқирозни биринчи замонавий молиявий инқироз, деб аташ мумкин. Айнан 1825 йилги инқироздан сўнг иқтисодчилар нафақат Британиянинг тўлиқ тижорат жамиятига эга эканлигини, балки тижорат қоидалари ва принциплари асосида иш олиб боришини англайдилар. Бу ерда шахслар қонун чиқарувчи сифатида ҳам, менежер сифатида ҳам бевосита ахлоқий таъсирга эга эмас эди.

1825-йилда Буюк Британия парламенти иш ташлашни тақиқловчи қонун қабул қилди. Бу қонун ишчилар ўртасида кескин норозилик келтириб чиқарди. Натижада парламентнинг ислоҳот ўтказиши масаласи заруратга айланди. Бу жамиятда етилган муаммоларни тинч йўл билан ҳал қилишга имкон берарди. Охир-оқибатда 1832-йилда парламент ислоҳоти ўтказилиб, унга сайлов тартиби ўзгартирилди.

Унга кўра, йирик саноат марказларига парламентдан 144 ўрин ажратиб берилди. Шу тариқа саноат буржуазияси энди сиёсий жиҳатдан ҳам ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлади. Ислоҳот натижасида парламент қуйи палатасининг мамлакат сиёсий ҳаётидаги ўрни мустаҳкамланди. У давлат бюджетини назорат қилиш ҳуқуқини сақлаб қолди.

Ислоҳотдан сўнг сайланган янги парламент 13 ёшгача бўлган болалар учун 8 соатлик иш вақти белгилади. 9 ёшгача бўлган болаларнинг меҳнат қилиши тақиқланди. Парламент ислоҳоти мамлакатда сайлов ҳуқуқи учун курашни батамом тўхтата олмади.

Маданий шарҳловчилар ва адабиёт муаллифлари бозор иқтисодиётини ўз-ўзидан ёки унинг жамоаларидан ажралиб турадиган нарса сифатида эмас, аксинча барча индивидлар ва жамоалар мавжуд бўлган ҳолат сифатида тасаввур қила бошлайдилар. 1825 йилги молиявий инқироз бошқача эди. Бу

уруш билан ҳам, мода билан ҳам эмас, балки оддий молиявий фаолият билан боғлиқ бўлган. Бу ерда сармоя киритиш, у ерда қарз олиш виждонан бажарилган.

Инқирознинг илдизлари айнан молия тизимини барқарорлаштиришга қаратилган қарорлар ва ҳаракатларга бориб тақалади. **1816 йил июнь ойида Буюк Британия ҳукумати тарихдаги биринчи расмий олтин стандартини ўрнатади.** Францияга қарши уруш тугаши билан иқтисодчилар, парламентарийлар ва радикаллар 1797 йилда тўхтатиб қўйилган нақд тўловларни қайта бошлаш ва мамлакатни “қадимий стандарт”, деб номланган қоғозни конвертация қилиш асосида валютани яратишга киришадилар. **”Қироллик харита” белгиси.** Бундай стандартнинг жорий этилиши банкнинг ўз хоҳишига кўра пул чиқариш имконияти ва давлат қарзини чеклайди, шунингдек, қалбакилаштиришнинг олдини олади. Ўзи муомалада бўлмаган олтин барча бошқа валюталар учун стандарт бўлиб, паст қийматли токен¹ тангалари юқори қийматдаги купюраларга алмаштирилади.

Тахминан ҳамма янги стандартни қўллаб-қувватлайди: Тори² Бош вазири, Ливерпул графлиги Чарлз Жексоннинг отаси 1805 йилда “Тангалар тангаси тўғрисида”ги рисоласида мазкур масалага алоҳида тўхталади. Ўша пайтда Чарлз Жексон “фалсафий радикаллар”га раҳбарлик қилган. Унинг бу хатти-ҳаракатини Жереми Бентҳам, Жеймс Милл, яҳудий биржа воситачиси Девид Рикардо ҳам қўллаб-қувватлайди. Аммо ҳукумат кредитларни ва банкноталарни чеклаш бозорларни ваҳима остига қўйиши, арзон кредитга эга бўлиш учун курашган мамлакат деҳқонлари касодга учраши мумкинлигидан хавотирга тушишади.

Бекор қилиш ва қоғоз чиқаришни рад этиш ўрнига банк ва ҳукумат ишончни хавф остига қўймасдан иқтисодиётни аста-секин ўзини-ўзи чеклаш стандартига ўтказиш бўйича бир қатор тадбирларни амалга оширади. Аввалига банк жуда катта миқдордаги олтинни (қитъадан янги мавжуд) захирага қўяди, лекин нархни юқори даражада ушлаб туриш ва мижозлари ўз ёзувларида нақд пул беришининг олдини олиш учун уни қўйиб юбормайди.

Иккинчидан, улар паст рентабелликка эга бўлган ва риск даражаси паст бўлган акцияларни арзонлаштирилган чегирмалар билан муомалага чиқарадилар. Ўз навбатида, ҳукумат фақат 40 шиллиндан (2 фунт) катта бўлган битимлар учун қонуний тўлов воситасини яратади. Янги 3 фоизли облигацияларни муомалага чиқаради ва йўллар, кемалар, черковлар, мактаблар ва бошқа ижтимоий объектлар қурилишини бошлаб юборади.

Пул эмиссиясининг кўпайиши аҳолини янги фирмалар, фондлар, банклар ва суғурта агентликларига сармоя киритишга илҳомлантиради. Ушбу инвестициялар ўша пайтда ҳеч қандай ортиқча юк ҳосил қилмаган эди. Аксинча, уларнинг аксарияти кредитлар ва акцияларнинг хилма-хиллиги натижасида амалга оширилган оддий инвестиция жараёнлари фаолиятини кучайтирган эди.

¹ Францияда паст қийматли тангаларга нисбатан шу ном ишлатилган.

² Франциядаги маъмуий ҳудуд номи

Аммо баъзи кузатувчилар қимматбаҳо металлларнинг бозори нақд пул тўлашни қайта бошлашдан кейин ўсганлиги ва Лотин Америкасининг бир қатор янги мустақил давлатларида конларнинг топилиши ишни тезлаштирганини қайд этадилар. Жонатан Уилямс 1825 йил 2 апрелда чоп этган *The Times* газетасига ёзган хатида юзага келадиган муқаррар офатдан огоҳлантиради. Англия банки харита белгиси олтин захираларини кўпайтириш бўйича иқтисодий ҳаракатлар доирасида мавжуд металл захираларининг катта қисмини чет элга жўнатади.

Бинобарин, банк ва унинг мижозлари аллақачон қоғоз тизимида ишлаётган олтинни қидирмоқда эдилар. “Умуман олганда”, деб ёзган Уилямс, - денгиздан ташқари турли қисмларда пулга бўлган талаб, зўравон талаб ёки олтин ва кумуш мавжуд ва дунё билади-ки, биз қоғоздан бошқа нарсага аҳамият бермаймиз, ҳар бир мурожаат бизга келиши табиийдир ва шунинг учун биз олтин ва кумушдан қутуламиз. У Англия банкига мурожаат қилади “эрта қўрқувнинг донолигини кўриш” ва унинг уйини тартибга келтириш учун тўловни тўхтатиш таклифини беради.

1825 йил апрель ойининг охирларида Англия банки директорлари ўзларининг эски захираларини аста-секин умумий муомаладан олиб чиқиб, акциядорлик жамиятларига қарзлар бериб, йўқотилган захираларини қоплашни бошлайди. Инвесторлар ўз акцияларини сотишни бошлайдилар ва маълум вақтдан сўнг бозорлар тўсатдан пастга шўнғийди.

1820 йиллар бошидаги молиявий манияни олдинги пуфакчалардан ажратиб турадиган нарса шундаки, бу “спекуляция” эмас, балки диверсификация туфайли юзага келган. Ўз-ўзидан ҳар бир инвестиция реал иқтисодий натижалар ва фойда келтирадиган иқтисодий битимнинг аниқ муддатини ифодалайди. Худди шу асосда инқирознинг оғир юқини на авантюристлар, на фирибгарлар, балки мижозларининг ишончига боғлиқ бўлган банкирлар ва раҳм-шафқатга эга бўлганлар ҳис қилдилар.

Мартини ўзининг 1853 йилда нашр этган таржимаи ҳолида "отаси ҳеч қачон озор чекмаган, аммо у ўша кулфатли мавсумда акциялари қийматининг пасайиши туфайли жуда ёмон вайрон бўлгани"ни қайд этади. Унинг ишлаб чиқарилган маҳсулотлар захираси, албатта, камроқ корхоналар даврида бўлганиданда ҳажми каттароқ эди, шунга қарамасдан, ҳафтадан ҳафтага унинг қиймати пасайиб кетган. Бозордаги асосий муаммо инвесторларнинг ўзларини ҳаддан зиёд кўпайтирганларида эмас, аксинча улар бошқаларнинг қанчалик кенгайтирилганлигини билиш учун етарли маълумотларга эга бўлмаганларида эди.

Ва шунга қарамай, бозор таркибидаги кўплаб муассасалар ва шахсларнинг муваффақиятсизлиги туфайли сезиларли даражада зарар кўришмайди. Аксинча, аввалига шунга ўхшаш ҳолатга қараганда, молиялаштиришни марказлаштириш билан боғлиқ ҳаракатлар кўпроқ ёрдам берган бўлиши мумкин. Ўша пайтда банк ҳамжамиятининг жавоби умидсизлик ҳолатида бўлган. Лондонлик банкирлар ва уларнинг мижозлари ҳукуматдан ўз кредитларини сақлаб қолиш учун 1797 йилда бўлгани каби нақд тўловларни тўхтатиб қўйишни талаб қилишади. Улар бу каби

муваффақиятсизликларга жавобгар эмас эдилар. Улар капитални турли хил ва режасиз инвестицияларга йўналтирган кичикроқ банклар ва инвестицион фирмаларни ҳақиқий айбдор, деб даъво қилишади.

Бундай ҳолда илгари сурилган айбловни ҳукумат рад этади. Олтин стандарт мавжуд бўлган молия тизимига аралашиш керак эмас эди. Бунга жавобан банкирлар, жумладан, Англия банки бошқарувчилари паст фоиз ставкалари билан банкноталарни чиқаришда давом этади. Вақт ўтиши билан, банклар авариянинг асл сабаби нафақат кичик шерикларнинг нотўғрилиги билан, балки ўзларининг кредит бериш протоколлари билан боғлиқ муаммолари бўлганлигини англаб етадилар. Дарҳақиқат, “авиаҳалокат”дан кейинги ҳукуматнинг хатти-ҳаракатлари молиялаштириш усулларини ўзгартиришга ҳам ёрдам берди.

Ваҳима кўзғатиш учун ҳукумат учта таклиф киритди: Англия банки кичик фирмаларнинг ўрнини филиаллар билан тўлдиради; Лондон банкларига ҳукумат бизнеси учун рақобатлашишга рухсат берилади; олтин стандартини Шотландияга қадар кенгайтиради ва шотландларнинг қоғоз пулларга бўлган ишончини чеклаш учун барпо этди. Демак, 1825 йилги инқироз оқибатларидан бири – молия саноатини марказлаштириш бўлган. Эрик Хеллайнер ва бошқа тарихчилар таъкидлаганидек, инқироз миллий эмас, аксинча халқаро даражада бўлди. Молия ва минтақавий ёки миллий ўзига хослик ўртасидаги муносабат шу вақтдан бошлаб фақат рамзий маънога эга бўлиб қолган эди - унинг ҳақиқий кучи доимий капитал оқимини таъминлашдан иборат бўлган.

Инқироз оқибатлари

1826 йил февралда Маккуллох Эдинбург молиявий инқирозга бағишланган учта мақоласидан биринчисини, яъни “Банк ҳақидаги фикрлар” номли мақоласини нашр этди. У яхши тартибга солинган қоғоз пулни олтин ёки кумуш ўрнига алмаштириш натижасида пайдо бўладиган улкан афзалликларни ва ҳозирги қийинчилик пулга нисбатан илгари сурган фикрларимизга бўлган ишончимизни ҳеч қандай даражада сўндира

олмаслигини таъкидлайди. Банкноталар ва векселларни чиқаришни мутаносиб миқдордаги олтин билан чеклаб қўйилиши муомаладаги капитал миқдори, талаб ва таклифни тенглаштириш, ишонч ва ишонч муҳитини яратиш бўйича табиий чекловни пайдо қилди.

Молиявий ҳалокат бозорни диверсификациялаш оқибатида юзага келди. Истеъмолчиларнинг ҳар қандай тоифаси ўзига хос маҳсулотларга бўлган талабнинг ортиши билан боғлиқ бўлган афзалликларни, шунингдек, ютуқларини ошириш учун кредитни яхшилаш учун ташвишланаётганлар қатламини бир хил даражада ошириб юборади.

Шунга қарамай, у чекловлар ва тақиқлар ҳар қандай ҳолатда ҳам ноаниқлик ва тушунмовчиликларни ҳосил бўлишини инкор этмайди. Ҳақиқатдан ҳам, агар мамлакат пойтахти спекулятив ёки сунъий каналларга айлантирилса, у ҳолда ҳеч қандай бизнес ривожланмайди. Иқтисодий хулқ-атворнинг принципларига кўра, содир бўлмаслиги керак бўлган ҳаракатлар кўпинча ҳақиқий ва даҳшатли оқибатларга олиб келади.

Бошқа иқтисодиёт мутафаккирлари аллақачон оқилона индивидуализм жуда содда эканлигини англаб етишади. Масалан, 1825 йилда Самуел Бейли Давид Рикардонинг қиймат назариясига ўзининг доимий хужумини уюштирди, чунки бу қиймат ишлаб чиқариш таннархида бўлиши мумкин, лекин Бейли таъкидлаганидек, фақат товарларнинг ўзгарувчан нисбий қийматларида эмас. 1820 йилларнинг охирларида ва 1830 йилларда иқтисодий назариянинг энг машҳур намоёндалари Томас Чалмерс ва Ричард Уайтлар томонидан тарғиб қилинган христиан сиёсий иқтисодининг эвангелист хилма-хиллиги пайдо бўлади. Ушбу «кечириш» доктринасини қўллаш, бизнес цикли каби муҳим ижтимоий-иқтисодий тамойилларнинг шаклланишига ва сунъий талаблар натижасида ортиқча ишлаб чиқариш муқаррар равишда нархларнинг ошишига ва охир-оқибат иқтисодий таназзулни вужудга келтирди. «Каффорат» доктринаси 1820 йилларнинг охирларида иқтисодий соҳада юқори даражадаги мавқега эриша бошлади. Аммо 1825 йилдаги молиявий инқироз кўплаб оилаларни ўзларининг оғир аҳволларини тушунишга қийналганлиги, христиан иқтисодиётининг машҳурлигини ҳам рағбатлантирган эди.